

HASANKEYF KAZILARI ORTA ÇAĞ MEZARLARINDA ÖLÜ GÖMME UYGULAMALARI

BURIAL PRACTICES IN HASANKEYF MEDIEVAL TOMBS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 19 Haziran 2023	Received: June 19, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 24 Haziran 2023	Peer Review: June 24, 2023
Kabul: 12 Şubat 2024	Accepted: February 12, 2024

DOI : 10.22520/tubaked.1317069

Ayşe ACAR* - **Zekai ERDAL****

ÖZET

Toplumların geleneksel ve kültürel değerlerini, günlük yaşamdaki uygulamalarının yansımaları ölü gömme adetlerinde görebiliriz. Mezar içerisindeki bireylere ait iskelet kalıntılarının incelenmesi ile de toplumların, demografik özelliklerinin, yaşam ve sağlık koşullarının anlaşılması mümkündür. Çalışmanın materyali, Kızlar Cami (Kuzeydoğu, Güneydoğu, Güneybatı ve Kuzeybatı), Süleyman Han Cami Türbe (Türbe 1-2, Eyvan) ve Hasankeyf Büyük Saray yanı kazı alanından ortaya çıkarılan 86 adet mezar ve 141 adet bireyden oluşmaktadır. Kazı çalışmaları sırasında gömü tipi, mezar türü, gömü özellikleri, gömü buluntuları, birey sayısı, cinsiyet ve yaş tahmin bilgilerini içeren form doldurulup, her bir mezar için uygulanmıştır. Daha sonra iskelet kalıntıları laboratuvar aşamasında metrik ve morfolojik olarak incelenmiştir. Çalışmanın bulgularına göre; 73 birey dorsal bir şekilde gömülmüştür. Bütün mezar türlerinin birbirine yakın sayılarda olduğu gözlenmiştir. Açma alanlarındaki mezarların içerisinde tabut kullanımı toplam 86 adet mezarda 19 adettir. Mezardaki bireylerin 58 tanesinin yüzleri güneye dönük, 8 bireyde yüz yukarı bakar durumdadır. El ve kolların konumu açısından, 38 bireyde kollar yanda iken kolun yönünde kesinlik göstermeyen şekilde bir el yanda, bir el karın veya göğüste olan 12 adet mezar bulunmaktadır. Mezar buluntusu seramik, boncuk, bilezik, cam, küpe, yüzük ve sikke olarak tanımlanmıştır. Boncuk, çocuk bireylerin mezarında daha çok gözlenmiştir. Yetişkin mezarlarında az da olsa buluntuya rastlanması, dönem özellikleri açısından şaşırtıcı bir durumdur. Çalışma, Hasankeyf bireylerinin gömü pratiklerinin anlaşılması ve dönem insanların gömü geleneklerinin bilgilerini içermesi açısından özgünlük taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hasankeyf, Gömü Gelenekleri, Orta Çağ, Antropoloji, İskelet Biyolojisi

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Mardin, Türkiye
e-posta: ayseacar@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1327-6378

** Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Mardin, Türkiye
e-posta: zekaierdal@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8074-3207

ABSTRACT

We can see the traditional and cultural values of societies and the reflection of their practices in daily life in burial customs. It is possible to understand the demographic characteristics, living and health conditions of the societies by analyzing the skeletal remains of individuals in the burials. The material of the study consists of 86 graves and 141 individuals unearthed from the excavation area near Kızlar Mosque (Northeast, Southeast, Southwest and Northwest), Süleyman Han Mosque Tomb (Tomb 1-2, Eyvan) and Hasankeyf Büyük Saray. During the excavations, a form containing the burial type, shape of tomb, burial characteristics, burial finds, number of individuals, sex and age estimation information was filled and applied for each grave. After that, the skeletal remains were examined metrically and morphologically at the laboratory works. According to the findings of the study; 73 individuals were buried dorsally. All burial types were observed in close numbers. The use of coffins in the graves in the trench areas was observed in 19 of 86 graves. The faces of the individuals in the graves are facing south in 58 graves, and their faces are facing up in 8 individuals. While the position of the hands and arms is on the side in 38 individuals, there are 12 graves with one hand on the side and one hand on the abdomen or chest, with no certainty in the direction of the arm. Grave finds were defined as ceramics, beads, bracelets, glass, earrings, rings and coins. Beads were observed more frequently in the burials of children. Finding remains, albeit few, in adult graves are surprising in terms of the characteristics of the period. This study is original in terms of understanding the burial practices of Hasankeyf individuals and including the knowledge of the burial traditions of the people of the period.

Keywords: Hasankeyf, Burial Customs, Medieval, Anthropology, Skeletal Biology

GİRİŞ

Ölüm, antropolojide kültürel ve biyolojik bir süreç olarak değerlendirilir (Altuntek & Erdal, 2014, s. 71). Biyolojik süreçte ölüm, hayatın tam ve kesin olarak sonlanması olarak tanımlanırken (Kolusayın ve Koç, 1999, s. 93), kültürel süreçte, ölümden sonraki defin işlemi, gömü tipi, mezarda kullanılan yazıtlar ile birlikte değerlendirilir (Altuntek ve Erdal, 2014, s. 73). İki unsurun birlikte değerlendirilmesi ile toplumdaki ölüm kavramının anlaşılması ve topluma yansımaları gözlemlenebilir. Mezarlık alanların şehir içerisindeki konumu, şehrin geleneksel ve tarihi yapısının anlaşılmasının yanı sıra, toplumun ölüm, ölüm sonrası inanç ve kültürel alt yapısını da tanımlamaya yardımcı olur (Acar ve Yeşilbaş, 2016, s. 28). Yerleşim yerinin içerisine gömme (İntramural) geleneği, zamanla büyük yerleşim yerlerinin ihtiyacı sonucu yaşam alanlarının dışına (Extramural) gömme geleneğine bırakılmıştır.

Ölü gömme gelenekleri, kültürel ve dönemseller farklılıklar gösterebilir. İlk ölü gömme bilinci, Neandertal insanı tarafından kendilerinin de yaşadığı mağara içerisine ölümlerinin gömülmesiyle ortaya çıkmıştır (Özgüç, 1948; Solecki, 1975, s. 880). Zaman geçtikçe yerleşik hayata uyum sağlayan insanoğlunun da gömü gelenekleri farklılaşarak, yaşadıkları evlerdeki alanlara veya yerleşim alanı dışındaki bir alanda gömü uygulamalarına doğru değişim göstermiştir. Bu uygulama, Neolitik Çağ'a kadar devam etmiş, Anadolu'daki Kalkolitik Çağ'da hem yerleşim içi hem de yerleşim dışı gömü uygulamalarıyla karşılaşmıştır. Bu gelenek, Erken Tunç Çağ'da da devam etmiştir. Anadolu'da Geç Tunç Çağ'ı, Urartu ve Helenistik-Roma dönemlerindeki farklı toplumlarda (Ekmen, 2012, s. 24; Yıldız ve Erdal, 2007, s. 43; Yiğitpaşa, 2011, s. 181) kremasyon gömü uygulamaları görülmüştür. Yerleşim içi ve yerleşim dışı gömü uygulamalarında en yaygın kullanılan mezar tipi, basit toprak mezar olup her dönem

kullanımını gözlemlenmiştir (Çevik, 2000). Taştan, kerpiçten ve ağaçtan yapılabilen sandık tipi mezarların içerisinde bir veya daha fazla bireye ait iskelet kalıntıları tespit edilebilir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde toplu gömüler için kullanılan oda mezar örnekleri Anadolu'daki erken dönem oda mezar özelliği taşımaktadır (Yılmaz, 2006, s. 58). Mezar içerisine gömülen bireylerin gömme tipleri, toplumun inanç yapısını anlamamıza olanak sunar (Uhri, 2021). Hocker gömü tipi, bebeklerin anne karnındaki duruş pozisyonu şeklinde olurken, dorsal gömü tipinde birey sırt üstü yatırılır. Baş-ayak yönleri, yüzün konumu ve ellerinin durumu değişiklik gösterebilir. Mezarlık alanlardan elde edilen iskelet kalıntılarında gömü gelenekleri ve mezar tipi bilgileri ile birlikte, iskeletlerin yanında bulunan gömü hediyeleri/buluntuları da toplumların sosyokültürel açıdan tanımlanmasına katkı sunan verilerdir (Çevik, 2000). Cinsiyet farklılıklarına göre de şekil alabilen buluntularda genellikle günlük hayatta kullanılacak ürünler tercih edilmektedir. Mezarlık alanlarda, cinsiyet, yaş, meslek, statü gibi bir takım kimliklerin, mezar türü, mezar yapısı, gömü türü ve mezar buluntularına yansımaları, bu uygulamaların çeşitliliği ile görebiliriz. Erkek bireyler için avcılıkta ve savaş alanlarında kullanılabilen ok ucu, bıçak ve topuz başları tercih edilirken, kadın bireylerde iğne, yüzük ve boncuk gibi takı ürünlerine sık rastlanmaktadır. Hasankeyf'teki çalışmaya konu olan kazı alanlarında çocuk bireyler için genellikle boncuk tercih edilmiştir (Acar, 2019, s. 63).

İlusu Barajının su depolama alanında kalan tarihi Hasankeyf kenti (Foto. 1), tarihsel süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır (Uluçam, 2016, s. 14). Bu tarihsel süreçte toplumların ölü gömme uygulamalarında, kendilerine özgü olan düşünce, inanç ve geleneklerin yansımaları görebiliriz.

Fotoğraf 1. Hasankeyf Genel Görünüm (Hasankeyf Kazı Arşivi) / *Hasankeyf general appearance (Hasankeyf Excavation Archive).*

Toplumlararası benzerlik ve farklılıkların gözlendiği mezarlık alanlarda, kültürel altyapının geçiş aşamalarını da anlayabiliriz. İçinde bulunduğu kültürel mirasın korunması amacıyla, Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile 12 ay boyunca Hasankeyf tarihi kent alanında arkeolojik kazı gerçekleştirilmektedir. Yapılan arkeolojik kazılar, toplumun ölü gömme uygulamalarını, kentin geleneksel inanç sisteminin gelişim ve değişim süreçlerini anlamak açısından önem arz etmektedir. Dönemsel özelliklere göre değişen ölü gömme uygulamaları, geçmişten gelen inanışların zamanla değişimi ve şekil almasıyla mezarlardaki gömme uygulamalarına yansımaktadır. İnsan iskelet analizleriyle, insanlara ait geçmiş yaşam örüntüleri, kültürel yasımlar ve ölüm uygulamaları hakkında bilgi sahibi olmak için Antropoloji disiplininin metotlarından faydalanılmaktadır.

Kazı alanlarından elde edilen iskelet malzemelerin antropolojik açıdan değerlendirilmesi, toplumların demografik ve yaşam koşullarının anlaşılmasını mümkün kılar (Acar, 2019, s. 485). Elde edilen antropolojik bilgilerin biyokültürel çalışmalar içerisinde yer almasıyla Hasankeyf bireyleri daha geniş bir perspektiften değerlendirilecektir. Bireylerin mezar içerisindeki konumu, yatış doğrultuları, el ve kolların durumu, yüzün bakış yönü ve mezar içerisinde buluntu olup olmaması, insanların biyolojik özellikleri ile birlikte değerlendirilmesi toplumun genel yapısını anlamak açısından önem arz etmektedir. Böylece toplumun, sosyokültürel olarak gömü geleneği değişim süreçlerinin aydınlanmasına katkı sunulacaktır.

Mezarın tipi, gömü türü ve mezar içi buluntuların birbirleri ile birlikte değerlendirilmesi ölü gömme geleneklerinin toplum üzerindeki etkilerini göstermede yardımcı olur. Çalışmaya konu olan alanlardan iki tanesinin (Kızlar Cami, Süleyman Han Cami Türbe) (Foto. 2 ve Foto. 3), toplumun inanç sisteminde önemli bir yere sahip olması, diğer alanın ise Büyük Saray yanında (Foto. 4) olması, toplumsal statü ve inanışlar

Fotoğraf 2. Kızlar Cami (Hasankeyf Kazı Arşivi) / *Kızlar Mosque (Hasankeyf Excavation Archive)*

Fotoğraf 3. Süleyman Han Türbesi (Hasankeyf Kazı Arşivi) / *Süleyman Han Tomb (Hasankeyf Excavation Archive)*

bakımından bireylerin konumlarını karşılaştırmakta önemlidir. Ölü gömme geleneklerinin anlaşılmasında, gömü türü, mezar türü, mezar yapısı, mezar buluntuları ve iskelet kalıntılarının birlikte değerlendirilmesi, ölü gömme uygulamaları hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmemizi olanak sunar.

Çalışmanın amacı; İlisu Barajı ve HES Projesi etkileşim alanında kalan kültür varlıklarının belgelenmesi ve kurtarılmasına yönelik olarak yapılacak çalışmalar kapsamında Batman İli, Hasankeyf İlçesi, Hasankeyf Ören Yeri sınırları içinde 2018 ve 2021 yıllarında yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen iskelet kalıntılarının gömü tipi, mezar türü, gömü özellikleri, gömü buluntuları ve insan iskelet malzemelerini antropolojik açıdan değerlendirmektir.

Hasankeyf Ören yeri 1981 yılında I. Derece arkeolojik sit alanı ilan edilmiş, 1986'da Mardin Müze Müdürlüğü Başkanlığında, Prof. Dr. Oluş Arık tarafından kazılara başlanmıştır (Uluçam, 2021). Çeşitli sebeplerle ara verilen kazıya 1991 yılında GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın desteğiyle "*Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma ve Kurtarma Projesi*" adıyla kapsamı genişletilerek tekrar başlamıştır.

Fotoğraf 4. Büyük Saray Yanı (Hasankeyf Kazı Arşivi) / *Next to the Big Palace (Hasankeyf Excavation Archive)*

Aynı yıllarda TACDAM projesi kapsamında Prof. Dr. A. Uzay Peker ve ekibi tarafından İçkale’de sivil yerleşmeye ait örnekler üzerinde belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

2001-2003 yılları arasında Dr. Peter Schneider ve ekibi El-Rızk Cami’sinde kazı yapmış, harimin bir bölümünü ortaya çıkarmıştır. 2004 yılında Bakanlar Kurulu Kararlı kazı ruhsatı ile 2012’de tamamlanması öngörülen Ilısu Barajı kapsamında “Uzun Erimli Eylem Planı” Hasankeyf Kazı ve Araştırmaları Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam’a devredilmiştir. 2004-2014 yılları arasında 43 farklı alanda kazı ve sondaj yapılmış, 136 bilinmeyen taşınmaz kültür varlığı ortaya çıkarılmıştır. 2004-2005 yıllarında kazılar Zeynel Bey ve Yamaç Külliyesi, Salihye Yapıları, Büyük Saray, Deriki Kilisesi ve Roma Yapı Kalıntısı ile Kasımiye Bölgesindeki 9 Köşk’te yapılmıştır.

2006-2008 dönemlerinde kazıları bitmeyen eski alanlarla Eski Mezarlık, İmam Abdullah Zaviyesi, Köprü Ayağı yapıları, Mardinike Külliyesi, Artuklu Hamamı, Han, Şab Camisi Yapı Grubu, Kale Yolu ve İç Kale Vadisi boyunca 52 adet dükkânda kazı çalışmaları, 3 farklı yerde sondaj çalışmaları gerçekleştirilmiştir. 2009- 2013 yıllarında önceki kazı alanlarının tamamlanması ile birlikte Haydar Baba Zaviyesi, Artuklu Köşkü I, Süryani Yerleşim Alanı, Şeyh Sultan Zaviyesi, Artuklu Köşkü II (*Hacı Ali Mescidi*), Hasankeyf Höyük ve Salihye Yapıları 3’te kazı yapılmıştır. Hasankeyf Höyük kazılarındaki veriler ışığında, Akeramik ve Neolitik dönem kültürlerine ait kalıntıların varlığı tespit edilmiştir (Erol ve ark., 2010, s. 203).

2014 yılında kazı çalışmaları Salihye Bahçeleri ve Hasankeyf Höyük olmak üzere iki farklı alanda sürdürülmüştür (Uluçam, 2021). 2015-2016 yıllarında arkeolojik kazı çalışması yapılmamış, önceki yıllarda ortaya çıkarılan kültür varlıklarının bulunduğu alanların temizliği, eserlerin bakım ve onarımları gerçekleştirilmiştir. 2017- 2018-2019 yıllarında kazı çalışması Batman Müzesi başkanlığında sürdürülmüştür. 2021 yılından itibaren Doç. Dr.

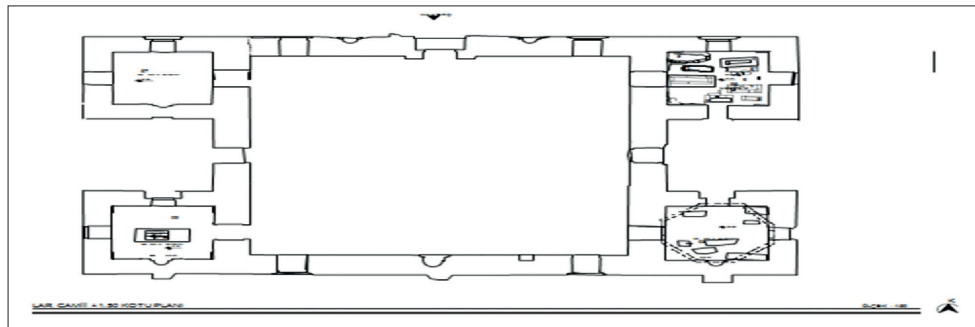
Zekai Erdal başkanlığındaki Hasankeyf Kazısı, Cumhurbaşkanlığı Kararnemeli kazılar kapsamına alınıp çalışmaları 12 ay boyunca devam etmektedir.

Çalışmaya konu olan yapılardan iki tanesi Aşağı Şehirde bulunmaktadır. Bunlardan Kızlar Camisi olarak adlandırılan yapı, dikdörtgen bir avlunun köşelerine konumlandırılmış dört adet türbe ile avlunun kuzeyindeki giriş kısmından oluşmaktadır (Çizim 1). Türbeler kare planlı olup üzerleri kubbe-tonoz örtülüdür. Kible duvarlarından birer mihrap, dışarıya bakan cephelerinde birer pencere yer almaktadır. Türbelere avluya bakan birer kapıyla girilmektedir. Kazılar sonucunda kuzeydoğudaki türbedeki bir mezardaki iskeletin kafatasının altından çıkan Artuklu Sultanı Necmeddin Alpi (1153-1176) dönemine ait sikkeden hareketle Kızlar Camisi Artuklu dönemine tarihlenmek mümkündür (Eliüşük, 2019, s. 244). Her ne kadar günümüzde cami olarak adlandırılan yapı ise de kazılar sonucunda bir mezar kompleksi olduğu anlaşılmıştır.

Süleyman Han Cami olarak adlandırılan yapı “Merkezi Kazı Alanı” adı ile tanımlanan bölgede bulunmaktadır. Merkezde Koç Camisi, doğusunda Kızlar Camisi, batısında ise Süleyman Han Camisi yer almaktadır. Süleyman Han Camisi külliye şeklinde inşa edilmiş olup avlu, cami, çeşme, minare, iki adet türbe, medreseden oluşmaktadır. Külliye kitabesine göre 1350-54 yılları arasında inşa edilmiştir. Banisi Hasankeyf Eyyubi Sultanı Şihabüddin Gazi (1343-1367)’dir. Türbeler caminin doğusunda bulunmaktadır. Her iki türbe kare planlı olup üzerleri kubbe ile örtülüdür. Süleyman Han I. Türbede 7 adet mezar ortaya çıkarılmıştır. Bunlara ait herhangi bir isim ya da tarih verecek herhangi bir mezar taşı bulunmamaktadır. Mezarlardan sadece bir tanesinde mermer malzeme kullanılmıştır.

Süleyman Han Türbe 2’de 14 adet mezar tespit edilmiştir. Mezarlardan biri in-situ durumunda kitabesi bulunmuştur. Türbe 2’deki Mezar 1’in, hem yazılı kaynaklar hem de yöre halkı tarafından Hasankeyf Eyyubi Sultanı Süleyman’a ait olduğu (Baluken, 2016, s. 329; Eliüşük, 2019, s. 244), kazılmasıyla birlikte kısmen tahrip olmuş ahşap bir sandukaya sahiptir (Foto. 5A).

Çizim 1. Kızlar Cami Çizimi (Hasankeyf Kazı Arşivi) / *Kızlar Mosque Illustration (Hasankeyf Excavation Archive).*

Sanduka altında mezar üzerinde düzgün kesilmiş taş bloklarla mezarın baş ve ayak kısımlarında üçgen formu verilmiş çatı oluşturulmuş, arasına 1 adet dikdörtgen formda düzgün kesilmiş bir taş yerleştirilmiştir. Taş bloklar cas harcı ile kaplanmış durumdadır. Mezar içerisi etrafı düzgün kesilmiş taş bloklarla yapılandırılmış taş sanduka mezar özelliği taşımaktadır.

Türbe 2'deki Mezar 2, baş şahidesinin okunması ile Harun b. Muhammed'e ait olduğu tespit edilmiştir (Foto. 5B). Pehle taşlarının arasından 1 adet seramik kumbara, 1 metal alem parçası tespit edilmiştir. Kumbara içerisinde 90 adet sikke ve aynı mezarın daha alt katmanından 1 taş amulet, cam ve seramik parçaları çıkarılmıştır.

Fotoğraf 5A. Süleyman Han Türbe 2-1 Nolu Mezar (Hasankeyf Kazı Arşivi) / *Süleyman Han Tomb 2-Number 1 Grave (Hasankeyf Excavation Archive)*

Fotoğraf 5B. Süleyman Han Türbe 2- 2 Nolu Mezar (Hasankeyf Kazı Arşivi) / *Süleyman Han Tomb 2-Number 2 Grave (Hasankeyf Excavation Archive)*

MATERYAL METOT

Çalışmanın materyali, Kızlar Cami (Kuzeydoğu, Güneydoğu, Güneybatı ve Kuzeybatı), Süleyman Han Cami Türbe (Türbe 1-2), Süleyman Han Cami Eyvan (Acar, 2019, s. 201) ve Hasankeyf Büyük Saray yanı kazı alanından ortaya çıkarılan mezarlar ve insan iskelet kalıntılarında oluşmaktadır. Kazı alanlarındaki mezar ve birey sayıları Tablo 1'de belirtilmiştir. Tablo 1'e göre incelemeye dâhil edilen mezar sayısı toplam 86 adet olup, mezarlardaki birey sayısı toplam 141 kişidir. Büyük Saray yanı ve Süleyman Han Cami Eyvan alanlarında belirli bir mezar özelliğe sahip olmayıp açma içerisinde bulunan bireyler, kişi sayısını belirlemek için kullanılmıştır.

Tablo 1. Alanlara Göre Mezar Sayıları ve Birey Sayıları / *Numbers of Graves and Numbers of Individual by Area.*

Alan Adı	Mezar Sayısı	Birey Sayısı
Kızlar Cami Kuzeydoğu	16	16
Kızlar Cami Güneydoğu	5	5
Kızlar Cami Güneybatı	3	7
Kızlar Cami Kuzeybatı	4	3
SHC Türbe 1	7	11
SHC Türbe 2	14	15
SHC Eyvan	5	5
SHC Eyvan Belirsiz	2	2
Büyük Saray Yanı	30	77
Toplam	86	141

Çalışmaya konu olan mezarlardaki alan araştırmasında, gömü türü, mezar türü, gömü özelliklerinin incelenmesi konusunda, yüzün konumu (güneye bakar, yukarı bakar veya farklı yönde), el ve kolların durumu (kollar yana uzanmış, eller karında, eller göğüste, bir kol yanda bir kol göğüste veya karında) bilgilerini içeren form kullanılmıştır. Gömü buluntuları açısından değerlendirme yaparken demografik bilgi de toplanmıştır. Kazı alanlarında gömü türünün, kremasyon veya inhumasyon olup olmadığı değerlendirilmiştir. Tablo 2'de gömülerin özelliklerinin (dorsal, hocker, yarı hocker, tekli ve çoklu gömü türü) dağılımı gösterilmiştir. Bütün mezarlar incelendikten sonra içerisindeki buluntular (seramik, sikke, boncuk vb.) sınıflandırılmış olup buluntuların mezarlara göre dağılımı tablolaştırılmıştır. Ahşap ve çivi gibi buluntulara rastlanan mezarlar, tabutla gömü uygulamasının yapıldığı mezarlar olarak değerlendirilmiştir. İçerisinde iki ve daha fazla bireylerin olduğu mezarlar çoklu gömü, tek bireyin olduğu mezarlar tekli gömü olarak tanımlanmıştır.

Tablo 2. Alanların Gömü Türüne Göre Dağılımı / *Distribution of burial types by area.*

Alan Adı	Gömü Türü			
	Dorsal	Hocker	Yarı Hocker	Karışık
Kızlar Cami Güneydoğu	5	0	0	0
Kızlar Cami Kuzeydoğu	13	0	0	3
Kızlar Cami Güneybatı	3	0	0	0
Kızlar Cami Kuzeybatı	3	0	0	0
Süleyman Han 1 Nolu Türbe	4	0	1	2
Süleyman Han 2 Nolu Türbe	12	0	1	1
Süleyman Cami Eyvan	5	0	0	2
Büyük Saray Yanı	28	0	2	0
Toplam	73	0	4	8

Kazı alanındaki değerlendirmelerden sonra elde edilen iskelet kalıntıları Mardin Artuklu Üniversitesi Antropoloji Bölümü İnsan Osteolojisi Laboratuvarında temizlik ve onarım çalışmaları yapılmıştır. Birey sayısı tahmini, cinsiyet ve yaş tahmini için farklı metotlar kullanılmıştır. Birey sayısı tahmini için, öncelikle kafatası, kafatası bütünlenmeye imkân sağlamadığı durumlarda, vücutta bir adet bulunan kemikler tercih edilmiştir (Angel, 1969; Krogman ve İşcan, 1986). Vücutta çift olan kemiklerde ise, yön ayırımı, tam, proximal ve distal uçların belirlenmesi sonucunda minimum birey sayısı tahmin edilmiştir (Buikstra ve Ubelaker, 1994).

Cinsiyet tahmini çalışması için pelvis, kafatası, mandibula ve uzun kemiklerin metrik ve morfolojik kriterleri kullanılmıştır (Bass, 2005; Workshop of European Anthropologists, 1980). Ayrıca, cinsiyet tahmininde metrik olarak; caput femuri değerinin ortalaması alınıp, ortalamanın üzerindeki bireyler

erkek, ortalamanın altındaki bireyler kadın olarak tahmin edilmiştir (Krogman ve İşcan, 1986). Yaş tahmini, her yaş grubu için farklı metotlar kullanılarak tahmin edilmiştir. Bebek ve çocuk bireylerde, dişlerin sürme dönemlerine göre geliştirilen dental yaşlandırma (Brothwell, 1994; Lovejoy, 1985, ss. 48-49; Ubelaker, 1999) uzun kemiklerin epifizlerinin kapanma dönemi ve uzunluğu kullanılmıştır (Brothwell, 1994; Scheuer ve Black, 2000).

Genç erişkinlerde daimi köklerin kapanması (Hillson, 2005; Ubelaker, 1999), erişkin bireylerde, kafatası suturlarının kapanma dönemi (Perizonius, 1984, s. 205), dental aşınma (Brothwell, 1994; Demirjian ve ark., 1973, s. 214; Olivier, 1969), symphysis pubisin morfolojik değişimi (Gilbert ve McKern, 1973, s. 33), auricular yüzeyin yapısı (Lovejoy ve ark., 1985, s. 18), ve kaburgaların morfolojik değişimi (İşcan ve ark., 1984, s. 148) metotları kullanılmıştır. Erişkinlerde yaş tahmini çalışmalarında güvenilirliğin artırılması için kompleks yaşlandırma kullanılmıştır. Kemik, diş ve çene patolojileri için Ortner ve Putschar'ın (1985), Brothwell'in (1994), Hillson'un (2005) çalışmaları kullanılmıştır.

BULGULAR

Çalışmada, Kızlar Cami (Kuzeydoğu, Güneydoğu, Güneybatı ve Kuzeybatı) (Çizim 1), Süleyman Han Cami Türbe (Türbe 1-2) (Foto. 6A-B), Süleyman Han Cami Eyvan (Acar, 2019, s. 56) ve Hasankeyf Büyük Saray yanı (Foto. 4) kazı alanlarından, 86 adet mezar ve bu mezarlardan çıkan insan iskelet kalıntıları (N:136) değerlendirilmiştir.

Gömü türü, özellikleri alanlara göre dorsal, hocker, yarı hocker olarak tespit edilmiş. Açma alanlarında mezar özelliği taşımayan gömüler, karışık gömü olarak adlandırılmıştır. Gömü türü özellikleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

Fotoğraf 6A-B. Süleyman Han Türbe 1 ve 2 Kazı Sonrası Durum (Hasankeyf Kazı Arşivi) / *After excavation of Süleyman Han Tomb 1 and 2 (Hasankeyf Excavation Archive)*

Tablo 3. Alanlara Göre Mezar Türü (Basit Toprak, Taş Sandık, Basit Taş Örme) / *Grave type by Area (simple earth grave, Stone chest tomb, simple stone masonry tomb).*

Alan Adı	Mezar Türü				
	Basit Toprak	Basit Taş Örme	Taş Sandık	Mezar Niteliği Taşımayan	Tabut Durumu
Kızlar Cami Güneydoğu	0	0	5	0	5
Kızlar Cami Kuzeydoğu	15	0	1	0	4
Kızlar Cami Güneybatı	2	0	1	0	2
Kızlar Cami Kuzeybatı	0	0	4	0	0
Süleyman Han 1 Nolu Türbe	1	0	6	0	0
Süleyman Han 2 Nolu Türbe	4	0	10	0	2
Süleyman Cami Eyvan	7	0	0	0	0
Büyük Saray Yanı	0	30	0	6	6
Toplam	29	30	27	6	19

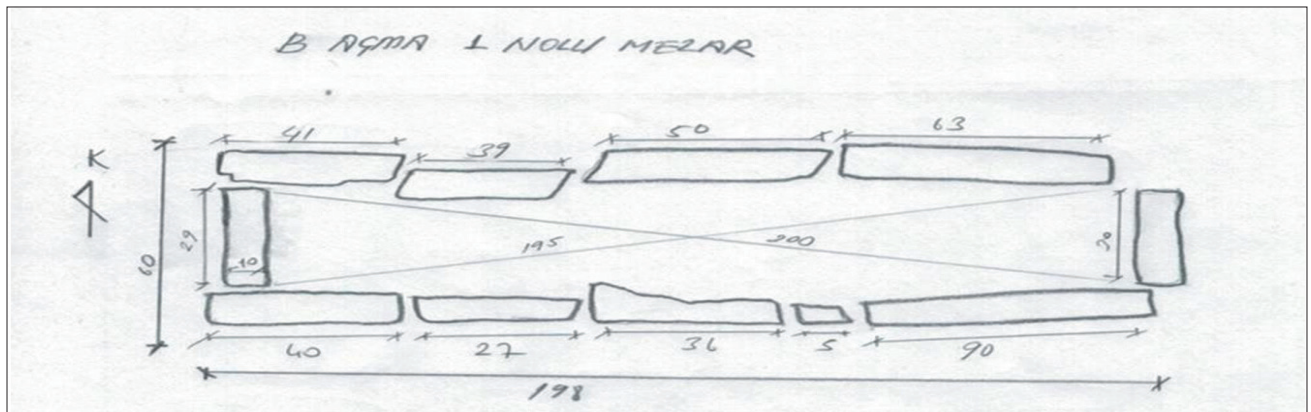
Karışık gömüler anatomik bütünlük taşımadığı için yön birliğinden bahsetmek zordur. Diğer gömülerdeki bireyler, doğu-batı doğrultusunda gömülmüştür. Hasankeyf Büyük Saray yanı kazı alanında 2 mezarda, Süleyman Han Cami 1 nolu Türbe ve 2 nolu Türbe alanlarında 1'er mezar, yarı hocker pozisyonunda olduğu gözlemlenmiştir.

Kızlar Cami Kuzeybatı alanında 1 adet mezar, mezar özelliği taşımasına rağmen içerisinde herhangi bir iskelet kalıntısına rastlanmadığı için gömü türü hakkında bilgi verilmemiştir. Tüm alanlarda toplam 11 adet mezarda çoklu gömü özelliği görülmektedir. Çoklu gömü özelliği, yeni ölen bireye yer açmak için daha önce ölen bireylerin iskeletlerinin mezarın bir köşesinde toplanması sonucu olduğu tahmin edilmiştir. Bu mezarlar içerisinde en fazla birey, 5 bireyle Süleyman Han Cami Türbe 1'de 1 nolu mezarda tespit edilmiştir. Büyük Saray yanı C açması 8 nolu mezarda 3 , 9 nolu mezarda 5 birey, Süleyman Han Cami Türbe 2'de 2 ve 4 nolu mezarlar, Büyük Saray yanı B1 açması 5 nolu mezar, B açması 1 ve 7 nolu mezarlar, C açması 3 ve 6 nolu mezarlarda 2'şer birey tahmin edilmiştir.

Açmalardaki mezar özelliği taşımayan ve anatomik bütünlüğü olmayan bireyler bu sayılara eklenmemiştir.

Tablo 3'de kazı alanlarında görülen mezar tipleri (basit toprak mezar, basit taş örme, taş sandık tipi veya mezar özelliği taşımayan karışık mezar) ve mezarlardaki tabut kullanımı bulunmaktadır (Çizim 2). Çalışmada, etrafı herhangi bir sınırla belirlenmemiş, baş ve ayak şahidesi olmayan mezarlar basit toprak mezar, baş ve ayak şahidesi olan içi yan duvarları, şekli belli olmayan taşların üst üste konulmasıyla oluşturulan mezarlara basit taş örme mezar, üst, yan ve iç duvarları taş bloklarla yapılmış mezarlar taş sandık mezar olarak tanımlanmıştır.

Açma alanı içerisinde mezar niteliği taşımayan ve iskelet materyalin anatomik bütünlüğü olmadığı alanlara, karışık mezar diyerek tanımlama yapılmıştır. Çalışmaya konu olan alanlarda 29 adet mezar basit toprak mezar, 30 adet basit taş örme ve 27 adet taş sandık mezar özelliği taşımaktadır.

Çizim 2. Büyük Saray Yanı Basit Taş Örgü Mezar Çizimi (Hasankeyf Kazı Arşivi) / *Near to the Big Palace, illustration of the Simple Stone Grave (Hasankeyf Excavation Archive)*

Büyük Saray yanı kazı alanında, anatomik bütünlüğü ve mezar özelliği taşımayan iskelet malzemeler, A açması, B açması, B1 açması, C açması, C1 açması ve B-C açmalarında bulunmaktadır. Açma alanlarındaki mezarların içerisinde tabut kullanımı toplam 86 adet mezarda 19 adedinde görülmüştür. Kızlar Cami Güneydoğu açmasında 5 adet taş sandık mezar içerisinde bütün mezarlarda tabut kullanılmıştır. Büyük Saray yanı kazı alanında 30 adet mezarın 6 adedinde tabut varlığından söz edebiliriz. Tabut kullanımının varlığı, ahşap malzemenin hem iskeletlerin altında olmasından hem de mezar içerisinde maden çivi kalıntılarının rastlanması sonucu tahmin edilmiştir (Foto. 7).

Gömü özelliklerini belirlemek için yüz, el ve kolların konumlanış durumları değerlendirilmiştir (Foto. 8). Yüzün konumu için, yüz güneye bakar, yüz yukarı bakar veya farklı bir yöne bakıp bakmadığı tespit edilip kullanılan formda belirtilmiştir. El ve kolların konumu için, kollar yana uzanmış, eller karında, göğüste ve kolun yönü fark etmeksizin bir kol yanda bir kol göğüste veya karında olup olmadığı not edilmiştir. Tablo 4'te alanlara

Fotoğraf 7. Süleyman Han Türbe 2'de 8 Nolu Mezardaki Tabut Kullanımı (Hasankeyf Kazı Arşivi) / *Süleyman Han Tomb 2- Use of Coffin in the Number 8 Grave (Hasankeyf Excavation Archive).*

Fotoğraf 8. Süleyman Han Türbe 2'de 7 Nolu birey, Mezar içerisindeki bireyin yatılış, yüz, el ve kolların konumunu gösteren örnek / *Number 7 Grave in the Süleyman Han Tomb 2, sample of the individual's position of lying direction, face, arms and hands (Hasankeyf Excavation Archive).*

göre gömü özellikleri gösterilmiştir. 58 adet mezarda yüzün yönü güneye bakmaktadır. Yukarı bakar durumda olan mezar sayısı 8 adet olarak tespit edilmiştir. Büyük Saray yanı (2021) kazı alanında 2 adet mezarda yüzün yönü kuzeyi göstermektedir. El ve kolların durumuna baktığımızda 38 adet mezarda bireylerin kolları yana uzanmış şekilde konumlanmıştır. 19 adet mezarda eller karında, 2 adet mezarda eller göğüste birleştirilmiştir. 12 adet mezarda kolun yön birlikteliğinden bahsetmek zordur. Kolun yanda olması özelliği için her iki yön de kullanılmıştır. Yine aynı şekilde kolun göğüste veya karında durmasında taraf birlikteliğinden bahsetmek zordur.

Kazı alanlarından çıkan bütün gömü buluntuları Tablo 5'te tanımlanmıştır. Buluntular mezar sayılarına göre tabloleştirilmiştir. Boncuk kullanımı daha çok çocuk bireylerde karşımıza çıkmıştır. Erişkin bireylerde ise süs eşyalarından olan bilezik, yüzük ve küpe buluntularına rastlanmıştır. Kazı alanlarda görülen buluntuların sayıları şu şekildedir; Kızlar Cami Güneydoğu'da 1 adet metal kulp, toplam 160 adet çivi, Kızlar Cami Kuzeydoğu'da 3 adet boncuk, 96 adet çivi, Kızlar Cami Güneybatı'da, 25 adet boncuk, 88 adet çivi, 1 adet sikke, Kızlar Cami Kuzeybatı'da 44 adet çivi, Süleyman Han Türbe 1'de 4 adet sikke, 100 adet çivi, Süleyman Han Türbe 2'de, 108 adet sikke, 48 adet çivi, 1 adet seramik kumbara, 1 adet bronz alem, 1 adet cam amulet, Büyük Saray yanında, 147 adet boncuk, 4 adet sikke, 1 adet yüzük, 3 adet küpe bulunmuştur (Foto. 9).

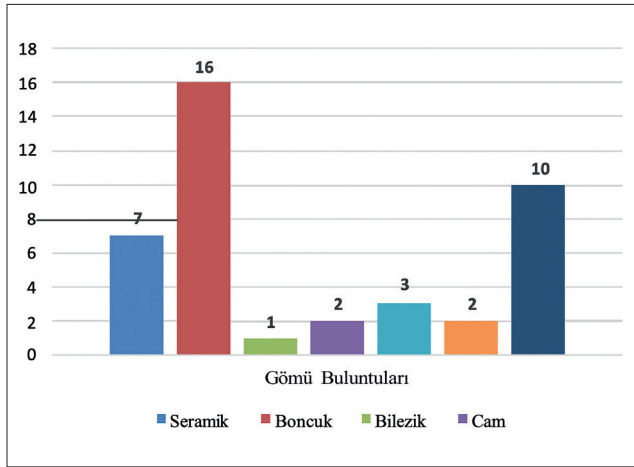
Hasankeyf bireyelerine ait gömülerde buluntu olarak en fazla boncuk tespit edilmiştir. 10 adet mezarda çıkan sikkeler mezarların tarihlendirmesi açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Ortaçağ ile tarihlendirilen 16 adet mezarda boncukların çoğunlukta olması dikkat çekicidir. Toplam 6 adet mezarda bilezik, küpe, yüzük gibi süs ve takı amaçlı kullanılan eşyaların olması cinsiyet tahminleri yapılmış olan bireylerle paralel sonuç vermektedir.

Fotoğraf 9. Kızlar Cami, Süleyman Han Türbe 1-2, Büyük Saray yanı kazı alanlarından çıkarılan gömü buluntu örnekleri (Hasankeyf Kazı Arşivi) / *Samples of the Grave goods in the Kızlar Mosque, Süleyman Han Tomb 1-2 and Next to the Big Palace (Hasankeyf Excavation Archive).*

Tablo 4. Alanlara Göre Gümü Özellikleri (Yüzün Konumu, Eller ve Kolların Durumu) / *Burial Characteristics by Area (Face position, arm and hand position).*

Alan Adı	Gümü Özellikleri					
	Yüzün Konumu		Eller ve Kolların Durumu			
	Yüz Güneye Bakar	Yüz Yukarı Bakar	Kolar Yana Uzanmış	Eller Karında	Eller Göğüste	Bir Kol yanda Bir Kol Göğüste veya Karında
Kızlar Cami Güneydoğu	5	0	2	0	0	2
Kızlar Cami Kuzeydoğu	13	0	5	3	0	4
Kızlar Cami Güneybatı	1	2	1	1	1	0
Kızlar Cami Kuzeybatı	3	0	3	0	0	0
Süleyman Han 1 Nolu Türbe	3	0	3	0	0	2
Süleyman Han 2 Nolu Türbe	9	0	9	1	0	0
Süleyman Cami Eyvan	3	1	0	3	0	1
Büyük Saray Yanı	21	5	15	11	1	3
Toplam	58	8	38	19	2	12

Grafik 1. Gümü Buluntularının Dağılımı / *Distribution of Grave goods.*

Antropolojik Bulgular

Çalışmada, Ortaçağ'a tarihlendirilen Hasankeyf bireylerinin ölü gömme geleneklerini, 86 adet mezar için yukarıda (Tablo 5) ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Bu mezarlardan ortaya çıkan 141 adet insan iskeleti antropolojik açıdan değerlendirilmiştir.

Mardin Artuklu Üniversitesi Antropoloji Bölümü İnsan Osteolojisi laboratuvarına gelen kemiklerin temizlik ve restorasyon işlemleri tamamlandıktan sonra kazı alanlarındaki birey sayısı, cinsiyet ve yaş tahminleri yapılmıştır. Tablo 6'da Kızlar Cami (kuzeydoğu, güneydoğu, güneybatı ve kuzeybatı) birey sayısı 31 kişi olarak görülmektedir. Bu bireylerin cinsiyet dağılımları şu şekildedir; kadın birey sayısı 7, erkek birey sayısı 9, bebek ve çocuk bireylerin sayısı ise 11 adettir.

Tablo 5. Alanlara Göre Gümü Buluntuları / *Grave finds by Area.*

Alan Adı	Gümü Buluntusu						
	Seramik	Boncuk	Bilezik	Cam	Küpe	Yüzük	Sikke
Kızlar Cami Güneydoğu	0	0	0	0	0	1	0
Kızlar Cami Kuzeydoğu	1	1	1	0	0	0	1
Kızlar Cami Güneybatı	0	1	0	0	0	0	1
Kızlar Cami Kuzeybatı	1	0	0	0	0	0	0
Süleyman Han 1 Nolu Türbe	0	0	0	0	0	0	1
Süleyman Han 2 Nolu Türbe	1	0	0	1	0	0	3
Süleyman Cami Eyvan	0	1	0	0	0	0	0
Büyük Saray Yanı	4	13	0	1	3	1	4
Toplam	7	16	1	2	3	2	10

Bazı mezarlarda iskeletlerin korunma durumlarının zayıf olması sebebiyle cinsiyet tahmini 4 adet bireyde yapılamamıştır. Süleyman Han Cami Türbe (Türbe 1-2), Süleyman Han Cami Eyvan) bireylerin cinsiyet tahmini sonucunda kadın birey 2 kişi, erkek birey 18 kişi, bebek ve çocuk 22 kişi, cinsiyeti tahmin edilemeyen 15 kişi olmuştur.

Büyük Saray yanındaki bireylerin cinsiyet tahmini sonucunda 10 birey kadın, 16 birey erkektir. Bu alanda en fazla çocuk bireylerin mezarı ile karşılaşılmıştır (N:40).

Kazı alanlarındaki yaşları tahmin edilebilen bireylerin yaş dağılımları Tablo 7'de gösterilmiştir. Tabloya göre Kızlar Cami, Süleyman Han Cami Türbe 1-2, Eyvan ve Büyük Saray yanı kazı alanlarında 110 adet bireyin yaşları tahmin edilebilmiştir. Yeni doğan bireylerin sayısı Büyük Saray yanında en fazladır. Bütün kazı alanlarında çocuk bireyler, 1-5 yaş arasında yoğunlukta olduğu tespit edilmiştir. Yetişkin bireylerde

ölüm yaşının en fazla görüldüğü yaş aralığı, orta erişkin yaş grubunda (30-44,99 yaş) görülmüştür. Bazı mezarlardaki iskeletlerin korunma durumunun zayıf olması yaş tahminini çalışmalarını zorlaştırmıştır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Hasankeyf Ören Yeri sınırları içinde, 2018 ve 2021 yıllarında yapılan arkeolojik kazılarda, 86 adet mezar ortaya çıkarılmıştır. Mezarlardaki birey sayısı ise 141 kişi olarak tahmin edilmiştir. Bireylerin gömü türü özelliklerine göre değerlendirildiğinde 73 adet mezarda bireyler dorsal olarak gömülmüştür. Çoklu gömü özelliği 11 adet mezarda tespit edilmiştir.

Alanlardaki mezar tipi 4 kategori (basit toprak mezar, basit taş örme, taş sandık ve mezar özelliği taşımayan) üzerinden değerlendirilmiştir. En çok kullanılan mezar tipi, basit taş örme mezar tipi olarak tespit edilmiştir.

Tablo 6. Çalışmadaki alanlardan elde edilen bireylerin cinsiyet dağılımı / *Sex distribution by Areas.*

Alan Adı	Kadın	Erkek	Bebek ve Çocuk	Cinsiyeti Belirsiz	Toplam Birey Sayısı
Kızlar Cami	7	9	11	4	31
Süleyman Han Türbe (1-2)	2	7	7	10	26
Süleyman Han Cami Eyvan	0	2	4	1	7
Büyük Saray Yanı Kazı Alanı	10	16	45	6	77
Toplam	19	34	67	21	141

Tablo 7. Kızlar Cami, Süleyman Han Cami Türbe 1-2, Eyvan ve Büyük Saray yanı kazı alanlarındaki yaşları tahmin edilebilen bireylerin yaş dağılımları / *Age Distribution of the Kızlar Mosque, Süleyman Han Tomb 1-2, Eyvan and near to big palace.*

YAŞ	KCKD	KCGD	KCGB	KCGB Mezarlık Alanı	KCKB	SHC T1	SHC T2	SHC Eyvan	SHC Eyvan Belirsiz	Büyük Saray Yanı
Fetüs	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Yenidoğan (38-40 hafta)	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5
Bebek (0 - 2,49 yaş)	0	0	0	0	0	2	3	0	0	20
Çocuk (2,5 - 17,99 yaş)	3	2	0	3	2	1	2	3	0	19
Genç Erişkin (18-29,99 yaş)	2	0	0	0	0	1	0	0	0	9
Orta Erişkin (30 - 44,99 Yaş)	6	1	1	0	1	1	4	0	0	7
İleri Erişkin (45 + Yaş)	0	0	0	0	0	1	1	0	0	8
Yaşı Bilinmeyen	5	2	2	1	0	5	5	2	1	8
Toplam	16	5	3	4	3	11	15	5	2	77

Kısaltmalar: KCKD: Kızlar Cami Kuzey Doğu, KCGD: Kızlar Cami Güney Doğu, KCGD: Kızlar Cami Güney Batı, KCKB: Kızlar Cami Kuzey Batı, SHC T1: Süleyman Han Cami Türbe 1, SHC T2: Süleyman Han Cami Türbe 2, SHC: Süleyman Han Cami

Mezar tipleri, gömülerin yapıldığı mekâna göre farklılık göstermektedir. Özellikle Süleyman Han Türbe'deki mezarların taş sandık mezar özelliği taşıması dikkat çekicidir. Kızlar Cami Güneydoğu bölümünde 5 adet mezarın hepsinin taş sandık mezar olması ve hepsinde tabut kullanımının görülmesi de dikkat çekici diğer bir bulgudur. Mezarların yapıldığı alanlar ve mezarın tipi sosyal statünün belirlenmesi bakımından ipucu niteliği taşıyabilir (Özbal ve Ingman, 2019, s. 63). Türbe olarak kullanılan Süleyman Han Cami Türbe 1 ve Türbe 2 alanında taş sandık mezarların olması, mezarlarının daha özenli yapılması ölen kişilerin dini veya sosyal statü anlamındaki öneminden dolayı bu şekilde yapıldığı düşünülmektedir. Süleyman Han Cami Türbe 2 olarak adlandırılan alanda 1 nolu mezarın, Hasankeyf Eyyubi Sultanı Süleyman Han'ın mezarı olabileceği mezar taşının okunması sonucu ortaya çıkarılmıştır. Hemen yanında 2 nolu mezarın Harun b. Muhammed'in mezarı olduğu yine mezar şahidesi okunarak tespit edilmiştir (Eliüşük, 2019, s. 244). Büyük Saray yanı mezarlık alanında mezar yapısı olarak, basit taş örme mezarın tercih edilmesi, bu alanın genel halk için kullanılan örnekler olabileceği tahmin edilmiştir.

Gömü özellikleri bakımından yüz, el ve kolların duruşları incelenmiştir. Mezarlarda baş batıda, ayaklar doğuda tespit edilmiştir. Bütün mezarlarda bireyler, doğu-batı doğrultusunda gömülmüştür. Alanlarda incelenen 58 adet mezarda bireylerin yüzü güneye dönük, 2 mezarda yüzün yönü farklı olarak kuzeye dönük bir şekilde tespit edilmiştir. Bireylerin ellerinin ve kollarının durumu cinsiyet farkı gözetmeksizin, gömü geleneklerine uygun şekilde, göğüste, karında, yana uzatılmış veya bir el yanda bir el göğüs ve karında olacak şekilde yerleştirilmiştir. Kolun yön birlikteliği 12 adet mezarda tespit edilememiştir. Uzatılan kolun yönünde, sağ ve sol taraf fark etmeksizin kullanıldığı gözlemlenmiştir. Toplamda 86 adet mezarın 73 adedinde bireyler dorsal pozisyonda yatırılmıştır. Kazı alanları arasında farklı yapılan bir durumla karşılaşmamıştır.

Müslüman gömü geleneğinde çok sık rastlanmayan ama insanoğlunun tarihinde görülen, mezarlarda yaş, cinsiyet ve statüyü temsil eden gömü buluntularının, Hasankeyf Orta Çağ toplumunda bulunması dikkat çekici bir özelliktir. Mezar buluntularını yaş ve cinsiyet açısından değerlendirdiğimizde çocuk ve kadın bireylerde süs objeleri ve takıların bulunması genel düşünceye ters düşmemektedir.

Mezar alanlarındaki bireylerin cinsiyetleri arasında bir karşılaştırması yapıldığında, Kızlar Cami'deki ve Büyük Saray yanı kazı alanlarında kadın erkek oranında belirgin bir fark gözlenmezken, Süleyman Han Türbede bu fark çok açık olarak göze çarpmaktadır. Erkek bireylerin bu alana gömülmesi yüksek oranlarda olmuştur. Kazı alanlarındaki bebek ve çocukların oranı %49,64 olarak

hesaplanmıştır. Hasankeyf Orta Çağ toplumunun bebek ve çocuk ölüm oranı çağdaşları olan İznik (Erdal, 1992, s. 54), Karagündüz (Gözlük Kırmızıoğlu, 2018, s. 2; Özer ve ark., 1999, s. 77) ve Van Dilkaya (Güleç, 1987, s. 370), topluluklarından daha düşük, Eski Cezaevi (Erdal, 2002, s. 17) ve Tepecik (Sevim, 1993) Orta Çağ topluluğuna göre daha yüksek oranda tespit edilmiştir. Beş yaşından sonra çocuk bireylerin ölümlerinde kısmen de olsa bir düşüş gözlenmiştir. Anadolu'daki eski insan topluluklarında görülen yüksek orandaki çocuk ölümlerinin Hasankeyf bireylerinde de görülmesi dönemin karakterize özelliklerindedir. Çocuk bireylerin kemikleri incelendiğinde, ölüm oranı en fazla 0-5 yaş arasındaki bireylerde görülmüştür.

Toplumdaki kemik ve dişler üzerindeki paleopatolojilere bakıldığında, bebek ve çocukların kafatası ve uzun kemiklerinin değerlendirilmesi sonucunda (Foto. 10), yetersiz ve düzensiz beslenmenin belirtileri gözlenmiştir. Bebek ve çocuk ölümlerinin 0-5 yaş arasında yoğun bir şekilde gözlenmesi, toplumdaki olumsuz değişikliklerin bu yaş grubu arasındaki bireylere daha çok yansımastandır. Savaşlar, yetersiz beslenme, salgın hastalıklar, kötü hijyen koşulları, olumsuz çevre şartları, enfeksiyonel hastalıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır (Lawrence ve Bissel, 1986). Yetişkin bireylerin dişlerinin paleopatolojik olarak incelenmesi ile Hasankeyf (Ortaçağ) toplumu bireylerinin Anadolu'da yaşamış yakın ve çağdaş toplumlar arasında benzer özellikler taşıdığı söylenebilir. Beslenme açısından hayvansal gıdaların yanı sıra bitki kökenli gıdaları diyetlerinde bulundurdıkları ağız ve diş sağlığının analizi ile tahmin edilmiştir (Acar, 2020, s. 500). Genel olarak Hasankeyf (Ortaçağ) bireyleri, ağız ve diş sağlığı bakımından sağlıklı bir toplum özelliği sergilemektedirler.

Fotoğraf 10. Süleyman Han Türbe 2, 3 nolu mezardaki çocuk bireye ait humerus kemiğinde beslenme yetersizliği sonucu oluşan kemikteki deformasyon (Mardin Artuklu Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, İnsan Osteolojisi Laboratuvar Arşivi) / *Süleyman Han Tomb 2, Malnutrition in the Humerus to the child in the Number 3 Grave (Mardin Artuklu University, Department of the Anthropology, Human Osteology Laboratory Archive).*

Sonuç olarak;

Mezarlık alanlarda yapılan arkeolojik ve antropolojik incelemeler, toplumların kendilerine özgü olan düşünce, inanç ve geleneklerinin yansımaları, toplumlararası benzerlik ve farklılıkların ortaya çıkarılmasına yardımcı olur. Ölüm uygulamaları üzerine yapılan çalışmalar, gömü türleri, mezar tipleri, mezar buluntuları ve antropolojik metotlarla belirlenen birey sayısı, cinsiyet ve yaş tahminlerinin birlikte değerlendirilmesiyle toplumun biyolojik ve sosyal yapısı hakkında fikir sahibi olunabilir. Tarihsel süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapan Hasankeyf Kenti, ölü gömme uygulamalarının kültürel alt yapısının geçiş aşamalarının anlaşılacağı bir yerdir. Çalışmada, en dikkat çekici özellik, mezar tiplerinin, gömülerin yapıldığı alanlara göre farklılık göstermesi ve dönemin gömü uygulamaları arasında sık karşılaşılmayan tabut kullanımının olmasıdır. Yine bir farklılık olarak, mezar içerisinde az da olsa gömü buluntularına rastlanmasıdır. Bu buluntular cinsiyet ve statünün değerlendirilmesine katkı sunmuştur. Hasankeyf Ortaçağ dönemine ait bireylerin biyolojik ve sosyal yapısının incelenmesi ile Güneydoğu Anadolu bölgesinin gömü pratiklerinin anlaşılması ve elde edilen bulguların karşılaştırmalı veri kaynağı olabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, A. (2019). Hasankeyf kazısı antropolojik analizi. C. Keskin (Ed.), 35. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (ss. 51-72). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Acar, A. (2020). Hasankeyf insanlarının paleodemografik analizi. *Mukaddime*, 11(2), 485-508. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.778721>
- Acar, A. ve Yeşilbaş, E. (2016). Mardin mezar taşlarında kültürel etkileşim. *Şehir ve Medeniyet*, 33(5), 26-39.
- Altuntek, N. S. ve Erdal, Y. S. (2014). Bediüzzaman mezarlığı'nda ölüm: Toplumsal / kültürel görünüm. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31(1), 71-100.
- Angel, J. L. (1969). The bases of paleodemography. *American Journal of Physical Anthropology*, 30(3), 427-437. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330300314>
- Baluken, Y. (2016). *Hasankeyf Eyyubileri*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Bass, W. M. (2005). *Human Osteology: A Laboratory and Field Manual* (5. ed). Missouri Archaeological Society.
- Brothwell, D. R. (1994). *Digging Up Bones: The Excavation, Treatment, and Study of Human Skeletal Remains* (3. ed., 4. print). Cornell University Press.
- Buikstra, J. E. ve Ubelaker, D. H. (1994). *Standards for data collection from human skeletal remains*. Arkansas Archeological Survey.
- Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Demirjian, A., Goldstein, H. ve Tanner, J. M. (1973). A new system of dental age assessment. *Human Biology*, 45(2), 211-227.
- Ekmen, H. (2012). Yeni veriler ışığında başlangıcından M.Ö. II. binin sonuna kadar Anadolu'da yakarak (Kremasyon) geleneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 23-49.
- Eliüşük, M. (2019). 2018 Yılı Hasankeyf kazıları. A. Özne (Ed.), 41. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (ss.237-256). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Erdal, Y. S. (1992). İznik geç Bizans dönemi insanların kafatası yapıları. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 50, 51- 69.
- Erdal, Y. S. (2002). Büyük Saray- Eski Cezaevi çevresi kazılarında gün ışığına çıkarılan insan kalıntılarının antropolojik analizi. K. Olşen, H. Dönmez, A. Özme ve Ç. Morçöl (Ed.), 18. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (ss. 15-30). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Erol, A. S., Yaşar, Z. F., Demir, S. ve Yavuz, Y. (2010). Hasankeyf insanların antropolojik analizi. N. Toy, H. Dönmez ve Ö. Ötgün (Ed.), 26. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (ss. 201-217). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Gilbert, B. M. ve McKern, T. W. (1973). A method for aging the female Os pubis. *American Journal of Physical Anthropology*, 38(1), 31-38. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330380109>
- Gözlük Kırmızıoğlu, P. (2018). Van-Karagündüz (Ortaçağ) erişkin bireylerinin dental patoloji analizi. *Cumhuriyet Dental Journal*, 21(1), 1-8. <https://doi.org/10.7126/cumudj.395212>
- Güleç, E. (1987). Van Dilkaya iskeletlerinin paleoantropolojik incelenmesi. 4. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (ss. 369-380). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Hillson, S. (2005). *Teeth* (2. bs). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614477>
- İşcan, M. Y., Loth, S. R. ve Wright, R. K. (1984). Metamorphosis at the sternal rib end: A new method to estimate age at death in white males. *American Journal of Physical Anthropology*, 65(2), 147-156. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330650206>
- Kolusayın, Ö. ve Koç, S. (1999). Adli Tıp 1. Ölüm (C. 1, ss. 93-152) içinde. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.
- Krogman, W. M. ve İşcan, M. Y. (1986). *The human skeleton in forensic medicine* (2nd ed). C.C. Thomas.
- Lawrence, J. A. ve Bissel, S. C. (1986). Health and Stress in an Early Bronze Age Population. M. J. Mellink & J. V. Canby (Ed.), *Ancient Anatolia: Aspects of change and cultural development: Essays in honor of Machteld J. Mellink* (ss. 12-30) içinde. University of Wisconsin Press.

- Lovejoy, C. O. (1985). Dental wear in the Libben population: Its functional pattern and role in the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68(1), 47-56. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680105>
- Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R. ve Mensforth, R. P. (1985). Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68(1), 15-28. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680103>
- Olivier, G. (1969). *Practical Anthropology*. C.C. Thomas.
- Özbal, R. ve Ingman, T. (2019). Ölüm arkeolojisinde kuramsal yaklaşımlar. A. M. Büyükkarakaya ve E. B. Aksoy (Ed.), *Memento Mori Ölüm ve Ölüm Uygulamaları* (ss. 63-90) içinde. Ege Yayınları.
- Özer, İ., Sevim, A., Pehlevan, C., Arman, O., Gözlük, P. ve Güleç, E. (1999). *Karagündüz kazısından çıkarılan iskeletlerin paleoantropolojik analizi*. 14. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 75-96. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özgüç, T. (1948). *Ön Tarihte Anadolu'nun Ölüm Gömme Adetleri*. Türk Tarih Kurumu.
- Perizonius, W. R. K. (1984). Closing and non-closing sutures in 256 crania of known age and sex from Amsterdam (a.d. 1883–1909). *Journal of Human Evolution*, 13(2), 201-216. [https://doi.org/10.1016/S0047-2484\(84\)80065-2](https://doi.org/10.1016/S0047-2484(84)80065-2)
- Scheuer, L. ve Black, S. M. (2000). *Developmental juvenile osteology*. Academic Press.
- Sevim, A. (1993). *Elâzığ/Tepecik ortaçağ iskeletlerinin paleodemografik açıdan değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji Anabilim Dalı.
- Solecki, R. S. (1975). Shanidar IV, an Neanderthal flower burial in northern Iraq. *Science*, 190(4217), 880-881. <https://doi.org/10.1126/science.190.4217.880>
- Ubelaker, D. H. (1999). *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation (3rd ed)*. Taraxacum.
- Uhri, A. (2021). *Anadolu'da Ölümün Tarih Öncesi, Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri*. Sakin Kitap.
- Uluçam, A. (2016). Hasankeyf'teki kültürel mirasın bugünkü durumu. E. Taş (Ed.), *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (ss. 14- 36) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Uluçam, A. (2021). *Arkeolojik Kazılar Işığında: Hasankeyf: = In the light of archeological excavations: Hansankeyf* (A. Boran, Ed.). Ege Yayınları.
- WEA. (1980). Recommendations for Age and Sex Diagnosis of Skeletons. *Journal of Human Evolution*, 9, 517-549.
- Yıldız, Ö. ve Erdal, Y. S. (2007). Antandros antik kentinde ölü yakma geleneği. B. Koral, H. Dönmez ve A. Özme (Ed.), *23. Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (ss. 41-56) içinde. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Yılmaz, D. (2006). Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'da oda mezar geleneği. *Anadolu (Anatolia)*. https://doi.org/10.1501/Andl_0000000339
- Yiğitpaşa, D. (2011). Urartu ölü gömme gelenekleri ve ölümle ilgili ritüeller. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 25, 177-202.

